

REFLECTION OF PROBLEMS RELATED TO IRRIGATION IN THE FOLKLORE OF THE ARMENIANS OF GARDMAN

Gevorg Gyulumyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

The present research is dedicated to the investigation of the irrigation systems of Gardman. Also, the circumstances of their presence or absence are considered in various settlements of the region, according to folklore material. Most of those materials remain unpublished. The present investigation has several features. Particularly it represents the region under consideration from an ethnographic and folkloristic point of view for the first time. Despite the existing problems, it includes a pretty big amount of information considering the issue.

Keywords: Gardman, Pip, Pambak, folklore, irrigation, ritual.

ՌՈՌՈԳՄԱՆՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ԳԱՐԴՄԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԵԶ

Գևորգ Գյուլումյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Անվտիպագիր

Հետազոտության մեջ անդրադարձ է կատարվել Գարդման գավառի ռոռգման համակարգերին, գյուղերից շատերում դրանց բացակայությանը և դրա հետևանքով ստեղծված բանահյուսական նյութին, որի մեծ մասը ցայսօր տպագրված չէ: Ուսումնասիրությունը, բացի գիտական և գիտահանրամատչելի հետաքրքրական կողմերից, ունի նաև մի շարք առանձնահատկություններ, որոնցից է, օրինակ, առաջին անգամ այդ տեսանկյունից տվյալ շրջանին անդրադառնալու ազգագրական-բանագիտական փորձը, որը մեկտեղում է երկրամասի՝ ռոռգման ջրին վերաբերող բանահյուսական մեծածավալ նյութ:

Հիմնաբառեր. Գարդման, Փիփ, Փամբակ, բանահյուսություն, ռոռգում, ծես:

Ներածություն

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի՝ 1988 թ. հայաթափված Գարդման գավառում (Հյուսիսային Արցախ) կենցաղավարած հավատալիքներին և ծեսերին, որոնք առնչվում են ռոռգման խնդրին: Ուսումնասիրության համար օգտագործվել են ինչպես նախորդ հետազոտողների (Երվանդ Լալայան, Գրիգորիս Աղվանյանց, Մակար Բարխուդարյան, Ռուբեն Բաղրամյան, Ավետիս Շահումյան, Արագ Կարապետյան և այլք), այնպես էլ մեր դաշտային աշխատանքների նյութերը, որոնք գրառվել են Ադրբեջանական ԽՍՀ Շամքորի, Խանլարի, Շահումյանի, Քարհատի շրջաններից բնագաղթած ու հիմնականում Հայաստանի Հանրապետության Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի և Ճամբարակի շրջաններում վերաբնակեցված մի շարք բանասացներից: Նշենք, որ մեր ժամանակների և բնագաղթի հիշյալ տարիների միջև մոտ երեսնամյա անջրպետը,

անցյալ դարի 30-40-ականների սերնդի մեծ մասի կյանքից հեռանալը, ինչպես նաև մի շարք բանասացների լուրջությունը մեզ հնարավորություն չեն ընձեռում համակողմանի ուսումնասիրություն իրականացնելու համար: Այնուամենայնիվ, հոդվածում հնարավորինս ժողովել ենք տարբեր տարիներին մեր կողմից գրառված, հարակից աղբյուրներից քաղված և թեմային առնչվող բանահյուսական արձակ և չարիածո պատառիկներ:

Վաղնջական ժամանակներից բնակվելով լեռնային կտրտված ռելիեֆային գոտիներում՝ Գարդմանի հայությունը մշտապես կարևորել է ջուրը, այն համարել իր գոյության ամենաանհրաժեշտ պայմաններից մեկը, ինչի մասին վկայում են ստորև բերված բանահյուսական նյութերը: Այդ գոտիներում բնակության հաստատումը միայն բնական գործընթաց չէ: Դրան էապես նպաստել են թե՛ բնակլիմայական անբարենպաստ պայմանները, թե՛ երկրամասը պարբերաբար յուրացնելու փորձեր

Նկ. 1. Փիփ գյուղի համայնապատկերը, 1980-ականներ (Source: G. Alaverdyan)

իրականացնող քոչվոր ցեղերը: Օրինակ՝ գավառի ամենահայաշատ գյուղերից մեկը՝ Փիփը, սկզբնական շրջանում տեղակայված է եղել Շամքոր գետի հովտում՝ նկատի ունենալով տեղի բերրի հողատարածքներն ու ռոռզման ջրի հեշտ հասանելիությունը: Ամռան ամիսների սաստիկ շոգ եղանակը՝ մասամբ, և օձերի առատությունը բնակչությանը ստիպել են երկու անգամ փոխել բնակատեղին (Karapetyan, 2004, 257): Ըստ փիփեցիների՝ գյուղը մի քանի անգամ տեղափոխվել է բնակլիմայական պայմանների պատճառով:

«Առաջվանի մըր գնողը Շամխոր կետի ափին ա ըլէլ, բայց փիս շոքըրի, օցըրի պատճառավ մի քանի հետի փոխըլ ըն գնողի տըղը, հու եկել վերջնական գնողի ներկա տըղը»¹:

Ահա նման և նմանօրինակ մի շարք հանգամանքներով պայմանավորված՝ տարածաշրջանի գյուղերը (Փիփ, Ղոթյուլ, Խաչակապ և այլն) հայտնվել են ոչ այնքան բարենպաստ գոտիներում ռոռզման ջրի առումով՝ բնակավայրեր ջուր հասցնելու համար անընդհատ ելքեր փնտրելով: Այդ ելքերի փնտրտուքները տասնամյակների ու դարերի ընթացքում էապես ազդել են նրանց մտածողության և վարքի վրա՝ թողնելով անջնջելի հետքեր: Երկրամասը, իհարկե, հարուստ է խմելու սառնորակ ու քաղցրահամ ջրի պաշարներով: Ամեն գյուղ ունեցել է իր աղբյուրը կամ աղբյուրները, բայց դրանց գոյությունը, բնականաբար, չէր կարող լուծել մինչև 6–7000 բնակչություն ունեցող գյուղերի ռոռզման խնդիրները, մանավանդ այնպիսի լեռնային շրջաններում, ինչպիսին Գարդմանն է, որի գյուղերի մեծ մասը կառուցված է լեռների ու բլրակների լանջե-

րին, և նույնիսկ հարևանությամբ հոսող գետի ջուրը գյուղ հասցնելը գործնականում անհնար էր դառնում: Ըստ ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ ժամանակին գավառի միջին բարձրության գոտիները կառավարվում էին առանց ռոռզման համակարգերի, բացի խաղողի այգիներից ու բանջարանոցներից, որոնք տարածվում էին գետի ափին, և բացի Գետաշեն գյուղից, որտեղ հացահատկի բերքն ապահովելու համար ջրանցք էին կառուցել: Իրավիճակն այլ է ցածրադիր վայրերում կամ ձորերում ծվարած գյուղերում, որտեղ, հաճախակի հայտնվող մառախուտները որոշ չափով «լուծում» են ռոռզման խնդիրը (Lalayan, 1988, 277): Բանասացները հաղորդում են, որ կային տներ, որոնց դիրքը որոշ տնատերերի թույլ էր տալիս այս կամ այն աղբյուրն օգտագործել նաև ռոռզման նպատակով, բայց դրանք մատների վրա հաշվվող տներ էին²:

Ըստ անվանի բանագետ Սարգիս Հարությունյանի՝ մթնոլորտային երևույթները՝ անձրև, քամի, կայծակ, կարկուտ, խոր հետք են թողել մարդկային մտածողության վրա, «...հիմք դարձել տարբեր պատկերացումների, հավատալիքների, առասպելական գրույցների ու երգերի, ծիսապաշտամունքային արարողությունների» (Harutyunyan, 2000, 78): Ս. Հարությունյանի պնդումների ականատեսն ենք դառնում Գարդմանի բանահյուսությունն ուսումնասիրելիս. ջրի կարիքը ցայտուն արձագանք է գտել երկրամասի ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Այսօր էլ գարդմանահայերից կարելի է լսել «ճըրնչոր ըլէս» անեծքը, որը երկրամասից սերող և մանավանդ երկրամասում ծնված և բռնագաղթած մարդիկ շատ ծանր են ընկալում: Այդ պակասը (սաև

1 Բանասաց՝ Հայկազ Մամիկոնյան, ծնվ. 1946 թ. Գարդմանի Փիփ գյուղում, մանկավարժ է: 1988-ից ապրում է Վարդենիսի շրջանի Փամբակ գյուղում: Նյութը գրի ենք առնել 2023 թ., Փամբակ գյուղում:

2 Բանասաց Արշավիր Գյուլումյանը պատմում է, որ Փիփ գյուղում հայտնի Նուռունց (Խոջայան) Հայկազը ռոռզման խնդիրը լուծելու նպատակով սեփական տան այգում մեծ ջրավազան էր կառուցել և տան կտուրի ջրհորդաններն անցկացրել դրա մեջ, որպեսզի անձրևի ժամանակ ջուր հավաքեր և հետո անհրաժեշտաբար օգտագործեր:

Նկ. 2. Թարգմանչաց անապատ

խմելու) մարդկանց մտածելակերպի վրա այնպիսի հետք է թողել, որ տեղական գրույցների ընթացքում փոփոխության է ենթարկվել նույնիսկ պատմությունը. «Մըր գնդիցը մի պատառ հեռու, Շամխոր կետի կըշտին Սահակ Սեվադի բերթն ա շինած, էն վըխտումը նըրն պապըրն էդ բերթը շինել են ասոքի էտ թոնշումը, վըր կարան կըռվի վըխտումը թաքուն դըվըրըն կետիցը ճոյը յեր ունըն, ըլյետ թաքուն կնն բերթը մըտնըն հու կոխվ տան հարամնց հետ: Շատ հետի են հարամիքն ուզըլ վըրն տան, մըր դոլի մարդկանցը կըտորըն բերթը յեր ունըն, եկել են պատ ընգել բերթի կըլխավը, ամսոնցավ կըռիվ տըվըլ հու շիվար մընացըլ, թա էս վընց ա, վըր էդ սալդաթը ճըրնչոր չի ըլնում հու չոքի ուրանց ըղաքին: Բայց դե գյնցել չեն վըր բերթի տակավը թաքուն կեծան կա, սալդաթը դետը քնցել ա Շամխորի ափը, ցուրտ-ցուրտ ճոյըլ յեր կալ հու տարըլ վիրի դըլը: Տըհը հարամիքն էրգան ըն ճամբա պահըլ, վըր հըրըս էփ վըրայա հայը կըծրավի, կչոքի ուրանց դաքին, բայց ինչ չոքի, սամի գլավնին ճոյըն ա, ճոյըն ըլել ա, ճըրի տըր մարդը վընց տանիլ կըտա կոխվը»³:

Պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդած և վիպասան Մուրացանի միջոցով գեղարվեստականացված ու մեզ հասած պատմությունն ահա այսպես է «խմբագրվել» գարդմանահայության՝ հիշյալ բերդի շրջակայքում ծվարած գյուղերի բնակչության կողմից: Տողերը լավա-

գույնս հավաստում են վերը բերված մեր պնդումները: Այս կարճատև պատմության մեջ գրեթե չի խոսվում ո՛չ Սահակ Սևադա իշխանի, ո՛չ նրա ռազմիկների քաջության մասին: Նրանց հաղթանակը առավելապես պայմանավորվում է ջրի առկայությամբ: Նշենք հետաքրքրական մեկ փաստ ևս. տարածաշրջանի համարյա բոլոր աղբյուրները (խմելու և ոռոգման նպատակներով կառուցված) ժողովրդական բանահյուսության մեջ հիշատակվում են՝ կապված հերոսության, քաջության, անձնագոհության և բարության հետ: Սրանով կարելի է չափել ժողովրդի՝ ջրի հանդեպ ունեցած մեծ հարգանքը՝ վերը նշված դրվատելի արարքների վարձքը ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս ջուրն է ժողովուրդն իր հերոսներին ու սրբերին պատվել է ոչ թե ոսկեգօծ դամբարաններով ու սրբատաշ քարերով, այլ աղբյուր-ջրով:

Պատմական ակնարկ. Գարդման գավառի տարածքի ընկալումը

Բուն նյութի ընդգրկման տարածքը համապատասխանում է Գարդմանի կենտրոնական հատվածին, ստեպ-ստեպ շոշափվում է նաև ողջ երկրամասը՝ Գանձակից մինչև Թովուզի շրջան, որոնք, ըստ էության, ազգագրական կոտ շրջան էին կազմում (AFT-6, 1973)⁴: Այս մանրամասները հատուկ ենք ընդգծում, քանի որ ցայսօր հայ պատմագիտության մեջ Գարդմանի տարածքը միանշանակ չէ: Ըստ

3 Բանասաց՝ Հայկանուշ Պողոսյան, ծնվ. Գարդմանի Փիփ գյուղում, 1988-ից մինչև մահը՝ 2018 թ., ապրել է Վարդենիսի շրջանի Փամբակ գյուղում: Նյութը գրի ենք առել 2016 թ., Փամբակ գյուղում:

4 Երկրամասի սահմանների ճշգրտման հարցում հետաքրքրական է դիտարկել Հայ ժողովրդական հեքիաթների 6-րդ հատորը, որտեղ բովանդակային երկու բաժանումները կատարված են այսպես՝ «Արցախ-Ուտիք» և «Գանձակ-Տավուշ»: Դա ևս խոսում է այդ հսկայական տարածքի՝ մեկ ընդհանուր ազգագրական երակ ունենալու մասին և ապացուցում այդ մասին արված բազմաթիվ պնդումները, որոնք բերված են ստորև:

Նկ. 3. Բանանց գյուղը, 1980-ականներ
(Source: S. Karapetyan)

Նկ. 4. Ղոթյուլ գյուղը 1984 թ. (Source: S. Karapetyan)

«Աշխարհացոյցի»՝ գավառը համապատասխանում է միայն Ղազախի շրջանին (Yeremyan, 1963, 46), Ղ. Ինճիճյանն ու Թ. Հակոբյանը (Intchitchian, 1822, 338; Hakobyan 1984, 235-236) կարծում են, որ գավառը համապատասխանում է Շամքորի շրջանին (Հակոբյանի տեսակետը փոքր-ինչ այլ է): Մ. Բարխուդարյանը գրում է, որ գավառի սահմաններն ընդգրկում են Կուր և Շամքոր գետերի դաշտաբերանը և Մոսկի լեռնաշղթայի գագաթնագիծը (Barkhudarean, 1999, 285): Ղ. Ալիշյանը նշում է, որ գավառը հիմնականում համապատասխանում է Քարհատի (ներկայիս Դաշքեսանի) շրջանին՝ «ի հովիտս Ճիկերայ, Շամքորայ եւ Խոջքարայ տարածանի եւ եզրն Կուրայ» (Alishan, 1855, 85), Մ. Յովհաննէսեանը գավառը համապատասխանեցնում է Կուր և Կողբ գետերի ավազանի միջակայքում ընկած տարածքին (Yovhannesean, 1970, 479): Բ. Ուլուբաբյանը տարածքը նույնացնում է Շամքորի ու շրջակա տարածքների հետ՝ չնշելով Ղազախի շրջանը (Slubabyan, 1981, 36): Գավառն ամենամեծ սահմաններով դիտարկում է Մ. Ջալալյանը. «Յարևելից ունի զլեռն Մոավ, յարևմտից՝ զՄիափոր գաւառ, ի հարավոյ՝ զծովակն Գեղամա, և ի հիւսիսոյ՝ զԳանձակ» (Jalaleants, 1958, 809): 1964 թ. Գարդմանին անդրադարձել է նաև Զ. Բունիաթովը՝ նշելով, որ գավառի տարածքը համապատասխանում է Գանձակ և Աղատն գետերի միջև ընկած տարածքին՝ Քուստիփառնես և Ջավե գավառները նույն-

պես նշելով որպես Գարդմանի տարածք (Bunyatov, 1964, 88): Ն. Ադոնցի հիշատակություններից հասկանալի է դառնում, որ դեռևս Արշակունիների թագավորության շրջանից Գարդմանացոց իշխանության տարածքը համապատասխանում է այսօրվա Շահումյանի շրջանից Գուգարք ընկած հատվածներին (մինչև Գուգարք)՝ Խանլարի, Դաշքեսանի, Շամքորի, Տավուշի, Թովուզի, Ղազախի շրջաններով (Adonts, 1987, 282, 294): Նմանօրինակ և տարարնայթ սահմանագատումներ են անում Կ. Գանձակեցին, Ա. Դավրիժեցին, Մ. Կաղանկատվացին և ուրիշներ (Gandzaketsi, 1982, 249; Davrizhetsi, 1988, 201; Kaghankatvetsi, 1969, 133): Համեմատաբար նոր շրջանի պատմագետների՝ մինչև հակասող տեսակետներն ու կրկնությունները պատմաբան Սլավա Սարգսյանն այսպես է մեկնաբանում. «Ըստ էության, Գարդմանի այս տեղադրությունն ապակողմնորոշել է ուսումնասիրողներին, որոնք, խորամուխ չլինելով պատմության ընթացքի և իրավահարաբերությունների մեջ, ձգտել են չշեղվել տրորված ճանապարհից» (Sargsyan, 1996, 4): Սևրի պայմանագրով Գարդմանը մտնում էր Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մեջ (Galchyan, 2022, 38):

Ջրի խնդիրը՝ պատմական լույսի ներքո

Ժամանակին Գարդմանով զբաղված, հատկապես այնտեղով անցած ականատես ուղեգիրներն ու փաստագրողները գավառի առավելություններն ու թերությունները նշելիս միշտ անդրադարձել են ջրի խնդրին: Ազգագրագետ Ե. Լալայանի հիմնարար աշխատությունը՝ «Գանձակի գավառ»-ը, բացի բուն ազգագրական-բանահյուսական նյութից, մեզ է փոխանցում պատմական հարուստ նյութ և բունագաղթի ստեղծած պատմելի պայմաններում հնարավորինս տեսանելի դարձնում երկրամասը: Օրինակ՝ արժեքավոր է նրա՝ գավառի տեղումների ծավալին ու քանակին վերաբերող զեկույցը, որը էական աղբյուր է մեր ուսումնասիրության համար: Քանի որ Ե. Լալայանի՝ Գանձակ այցի ժամանակ արդեն գործում էր օդերևութաբանական կայան, նրան հաջողվել է այդ կայանից ձեռք բերել տվյալ պահին նախորդող հինգ տարիների ցուցանիշներն ու պարզել, որ, օրինակ, հուլիս-օգոստոս ամիսներին ռոտզման ջրի սակավությունը դառնում է համարյա անտանելի. «Այս երկու ամիսը սաստիկ երաշտ է լինում և մեծամեծ վնասներ պատճառում» (Lalayan, 1988, 274):

Գավառի մասին բարձրարժեք հիշատակություններ ունի Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանն իր «Արցախ» գրքում, որը նշված աղբյուրների մեջ ամենաձավալունն ու համապարփակն է: Նկարագրելով գյուղերը՝ Բարխուդարյանը, օրինակ, Մու-

լույս գյուղի մասին գրում է. «Հողն արքունի, լեռնային անջրդի և սակաւ արդիւնաւէտ» (Barkhutareants, 1999, 298), գրեթէ նույնանման միտք է հայտնում Ոսկանապատ գյուղի մասին. «Հողն արքունի, լեռնային անջրդի և սակաւ արդիւնաւէտ» (Barkhutareants, 1999, 300): Շարունակաբար խոսում է Վարդաշեն-Միրզիկ, Հարցհանգիստ, Նուզգեր, Փիփ և բազմաթիւ այլ գյուղերի մասին (Barkhutareants, 1999, 302, 310-312):

Կարևոր հիշատակություններ ունի նաև Գանձակի թեմի առաջնորդական փոխաւորող Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանյանցը, ով Մակար Բարխուդարյանի «Արցախ» արժեքավոր աշխատությունից դեռևս հինգ տարի առաջ՝ 1890–1891թթ. շրջագայության ժամանակ, ուշագրավ գրառումներ է կատարել Հյուսիսային Արցախի վերաբերյալ և վերնագրել «Փոխաւորդական այցելութիւն ի վիճակին Գանձակու»: Աղվանյանցի ուղեգրական նոթատետրում Գանձակի գավառի ջրային խնդիրները լուսաբանող բազմաթիւ հիշատակություններ կան, որոնք կապված են ամենատարբեր գյուղերի հետ և լավագույնս արտացոլում են ամբողջական պատկերը:

Աղվանյանցը, խոսելով Գանձակ քաղաքի ոռոգման ջրի անմխիթար վիճակի մասին, գրում է. «Քիւրակ-չայի վերի կողմերը գիւղերի շատանալու համար հետզհետէ ջրեր պակսեր են» (Vardzk, 2021, № 15, 31):

Բաքվում լույս տեսնող «Կոմ(մ)ունիստ» թերթը 1925թ. 75-րդ համարում անդրադառնում է Խանլարի շրջանի Ոսկանապատ գյուղի ջրային խնդրին. «Գանձակի գավառի Վոսկանապատ գյուղի բնակիչները պարապում են հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Սակայն ջրի պակասությունը գյուղացու աշխատանքները ջուրն ե թափում. ուստի գյուղացիք ստիպված պարապում են անասնապահությամբ, վորպէսզի կարողանան մի կերպ իրենց գոյությունը քաշ տալ...» (Kom(m)unist, 1925, № 75, 3):

Գավառին հաճախ անասելի վնասներ էր հասցնում նաև երաշտը: Ըստ վերոնշյալ պարբերականի՝ հինգ տարի շարունակվող երաշտը Չարդախլու գյուղը հասցրել է չափազանց աղքատ վիճակի. «Շատերը, նույնիսկ, այսօրվանից իրենց վերջին լծկանը կամ տնային իրերը ծախում են՝ մոռացության տալով ամեն ինչ» (Kom(m)unist, 1925, № 126, 3):

Գրեթէ նույն երանգներով է ներկայացվում նաև Բրաջուր գյուղը (Kom(m)unist, 1925, № 130, 3):

Ջրի պակասը Գարդմանի որոշ հատվածներում նույնիսկ միջհամայնքային վեճերի պատճառ էր դառնում, ինչպէս Գետաշենի օրինակն է (Kom(m)unist, 1925, № 238, 3):

Գարդմանի ջրային խնդիրների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև վիպասան Բաֆֆին «Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհներում» (Raffi, 1987, 230-285) բարձրարժեք ուսումնասիրության մեջ:

Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսեր

Գարդմանում ոռոգման խնդիրների հետ կապված բանահյուսական պատառիկները, անձրևաբեր, անձրևախափան և կարկտախափան ծեսերը, դրանցից բխող հմայական աղոթքներն արտահայտում են բնության երևույթների դեմ կռիվ տվող մարդու ապրումները, ոգևորությունները, հիասթափությունները, հույզերն ու հույսերը: Այդ նյութերի մեջ հիմնական տեղ են զբաղեցնում անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերին առնչվող տեքստերը, որոնք բազմաթիւ տարբերակներ ունեն, իսկ մի մասն էլ մեզ հասել է ոչ ամբողջական: Հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանն իր «Մոավականք» հիմնարար աշխատության մեջ գրում է, որ «մի քանի պարզ խաչքարերի, երբեմն ճարտարապետական արժանիքներով առանձնապես աչքի չընկնող մատուռների կամ հատուկ հատկությունների վերագրմամբ քարերի (օրինակ՝ իբրև բժշկող, անձրևաբեր և այլն) կարելի է հանդիպել բոլոր գյուղերում կամ նրանց մերձակայքում» (Karapetyan, 2019, 25): Այդպիսի բազմաթիւ աղբյուրներ է հիշատակում նաև Կիմ Ղահրամանյանն «Օջախի գիրք» (Ghahramanyan, 2002, 134-135) աշխատության մեջ: Այսինքն՝ նման ծեսերը կենցաղավարել են երկրամասի բոլոր գյուղերում, բայց, բնականաբար, ոչ բոլորն են փաստագրվել: Ստորև ներկայացված են դրանցից մի քանիսը:

Ա. Արթենասարի հետ կապվող ծեսերը:

Գարդմանում անձրևաբեր ծեսերից ամենահայտնին, որ հիմնականում տարածված էր Բանաց-Փիփ-Խաչակապ շրջանում, հետևյալն է. սաստիկ շոգերը, երաշտը կանխելու կամ վերացնելու նպատակակալիքով բնակիչները բարձրանում էին Արթենասարի գագաթը, Արթեն (Lalayan 1988, 431)⁵ ճգնավորի գերեզմանի մոտից մի քար բերում, տանում դնում եկեղեցու ներսում: Առավոտյան ողջ գյուղի բազմությունը տեղի քահանայի հետ քարը տանում էր դաշտ, դնում ջրի մեջ սկսում էր անձրև տեղալ: Երբ ուզում էին՝ անձրևը դադարի քարը հանում էին ջրից:

Արթենասարի հետ կապվող անձրևաբեր այս ծեսի մի տարբերակ էլ ներկայացնում է Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանյանցը, որն ավելի համապարփակ է պատում, քան Ե. Լալայանը կամ մեր գրառածը՝ թե՛ սյուժեի, թե՛ բովանդակության առումով: «Կպատմեն, թե, Արդինասարի գագաթի վերայ նա-

5 Ե. Լալայանը գրում է, որ անձրև առաջացնելու համար «Որևէ ճգնավորի գերեզմանից երկյուղածությամբ իջեցված քարը խաչով-խաչվառով, քահանաներով և ահագին բազմությամբ հանդիսավոր նետում են ջուրը, և անմիջապես անձրև է տեղում»:

Նկ. 5. Սահակ Սևադայի բերդը, 2022 թ.

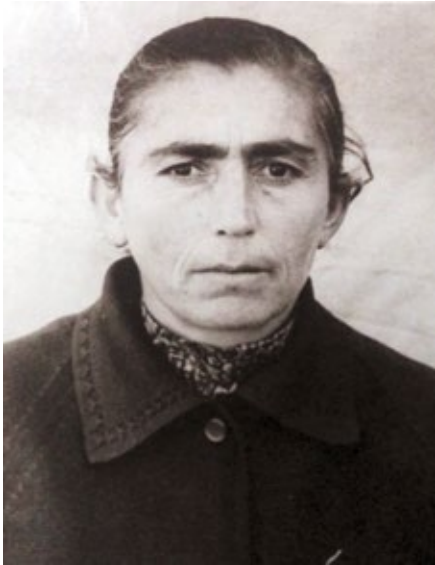
հատակի տապան կայ, որ ուխտատեղի է: Նորան կից՝ տապանի ձևով ու մեծությամբ խոր ընկած բնական առազան, լիք բարեհամ ջրով, որոյ ջուրն երբեք չի պակասեր: Երաշտ տարին անձրևային լինելու համար Գանձակէն կամ հայոց գիւղերէն քահանայ կերթայ, նոյն ուխտատեղէն մի քար կաննէ, նորա առազանի ջրով կմկրտէ, իւր հետն առած կվերադառնայ: Աւանդութիւնը կասէ, եթէ քահանայն անկասկած հաւատ ունենայ, որ երբեք ի թիկունս կոյս չդառնայ, եւ ահա ինչ: Յարութիւն սարէն մի ամպ բարձրացած՝ հետզհետէ կծաւալի ու կջանայ քահանային (ընկերանալ, քաղաք) հասնել: Քահանայի վերադարձը մտեցած ժամանակին տեղական ժողովուրդ, քահանայից զգեստաւորեալ դասով, խաչ ու խաչվառով, խունկ ու մոմով թափօր կազմած, կընդառաջէ քարակիր քահանային: Եւ ահա եկեղեցական դասն ներդաշնակ օրհներգութեամբ սկսեց օրհնաբանել զԱստված: Թափօր ծանրագնացութեամբ կշարժի առաջ՝ դէպի Աստուծոյ տաճար: Բարեպաշտ ժողովուրդ մատաղներ կմորթի, աղքատներուն կբաժանեն» (Vardzk, 2021, № 16, 27):

Ի տարբերություն Ե. Լալայանի պատումի՝ այստեղ միահյուսվում են տեղի բնակչության բնապաշտական և կրոնական զգացմունքներն ու հավատը: Այսպես, թեպետ անձրևը Արթենասարից էր բերվելու, բայց Աղվանյանցի գրառած տարբերակում այն ոչ թե գյուղացիները, այլ աներկբա հավատ ունեցող, սրբակրոն քահանան էր բերում՝ որը հանդես է գալիս որպես մաքրակենցաղ մարդ, ի տարբերություն հեքիաթներում ու այլ ժանրերում հանդես եկող շատակեր, անազնիվ քահանայի կերպարի: Հանգամանքը հնարավոր է բացատրել նաև գրառողի անձով. այս տարբերակի դեպքում գործ ունենք կրոնավորի՝ եպիսկոպոս-բանահավաքի հետ: Ուշադրության արժանի է նաև ցախավելի գողության ու այրման տեսարանի բացակայությունը, որն, ըստ մեր ենթադրությունների, անկարևոր համարվելով հոգևորականի կողմից, դուրս է մղվել սյուժեից: Այս և նախորդ հանգամանք-պնդումները

ապացուցում են, որ եթե Ե. Լալայանը պատումը գրառել է այնպես, ինչպես լսել է, ապա Աղվանյանցը բավական մշակել է այն: Առավել հատկանշական է, որ անձրևի համար լեռան օգնությանը դիմած ժողովուրդը ցանկալի անձրևն ստանալուց հետո Աղվանյանցի պատումի մեջ Աստծուն է գոհունակություն հայտնում պարզևի համար. «Նոքա մինչ այս, մինչ այն, անձրև կսկսէ տեղալ: Հաւատաւոր ժողովրդեան սրտագին օրհնութիւն ու գոհութիւն երկինք ի վեր կբարձրանայ: Կպատահի երբեմն, կասեն, որ աղեղն էլ իւր կամարը կկապէ» (Vardzk, 2021, № 15, 29): Այսինքն՝ մեծ հավատի շնորհիվ մարդիկ ստանում են ցանկալի անձրևն ու գոհունակություն հայտնում Աստծուն: Իհարկէ, այս պատումն արխաիկ ինչ-որ տարրեր է կրում երկու տարբեր՝ քրիստոնեական ու քրիստոնեական-հետքրիստոնեական սյուժեներ են միաձուլվել, որի արդյունքում առաջացել է այս պատումը: Սա տեղիք է տալիս ենթադրելու, որ այս ծեսերը գոյություն են ունեցել դեռևս վաղ շրջանում, բայց քրիստոնեության տարածումից հետո սյուժետային փոփոխության են ենթարկվել, քուրմը տեղը զիջել է քահանային, մեղյանը՝ եկեղեցուն, իսկ ավել-ցախավելի այրման գործընթացը մնացել է անփոփոխ:

Քարն այստեղ, ինչպես նկատում ենք, երկու հատկանիշ ունի՝ անձրևաբեր և անձրևախափան: Երբ այն դրվում է գետի մեջ, անձրև է տեղում, երբ հանում են, անձրևը դադարում է: Մանուկ Աբեղյանը գրում է, որը քարը կայծակի սիմվոլն է, իսկ կայծակը՝ ամպրոպի աստծո զենքը (Abeghyan, 1975, H-E, 168): Պարզ է՝ գործ ունեք ոչ թե սովորական, այլ առասպելաբանական շերտերի մնացուկի հետ, որը, գուցե անգիտակցաբար, բայց կենցաղավարել է մինչև 20-րդ դարը:

Բ. Արթենասարի հետ կապված ծեսի արձագանքները ժամանակի մամուլում: Անձրևաբեր ծեսի այս օրինակի մասին խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին տարիներին կարդում ենք «Կոմ(մ)ունիստ» թերթում. «Մոտ որերս Գանձակի գավառի Բերաջուր գյուղի «գիտնականները» ժողվում են, վորպեսզի մի հնար գտնեն աստծուց անձրև հայցելու համար. շատ են մտածում, և վերջը վորոշում Արթունա սարից մի կտոր քար բերել, որինեկ, գետը զցել, վորպեսզի անձրև գա. բայց արի ու տես, վոր եղ «գիտնականներից» վոչ մեկն էլ հանձն չի առնում բարձրանալ սարը և կյանքը վտանգի յենթարկելով՝ քարը բերել: Միամիտի մեկը գտնվում է և համաձայնվում քարը բերել: Մինչ այդ գյուղի ջոջերը տերտերի հետ միասին պատրաստվում են քարը մեծ պատվով ու թափոքով գետը զցելու համար: Մի օր չանցած բաշլըղի մեջ կապած քարը բերվում է: Հավաքվում են յեկեղեցում քարը որհնում և տանում գետը զցում, ի հարկէ, չնոռանալով գյուղա-

նկ.6. Բանասաց Հայկանուշ Պողոսյան, 1900-ականների սկիզբ, գյուղ Փամբակ (Գեղարքունիք) Չիլինգարյանը, 1984 թ., Քարհատ շրջկենտրոն

նկ.7. Բանասացներ Արշավիր Գյուլումյանը և Վարսենիկ Չիլինգարյանը, 1984 թ., Քարհատ շրջկենտրոն

ցիներից խաչհամբույր և այլ գումարներ հավաքել: Սակայն անձրևը չի ել մտածում արդարացնելու ջոջերի և տերտերի աղոթքներն ու օրհնանքները: Մեջ տեղ տիրացուն- ալևոր Մուքելը կոպեկ չի ստանում, և դրանից զայրացած ասում է,-

— Ինձ, հլևոր մարդուս փող չտվին, համա թոռ կգա հա՛, դորթ, թե սուտ՝ քարը զցեցին ջուրը, անձրևը վորտեղից կգա:

Թող բերաջուրցիները լավ հասկանան, վոր նման միջոցները միայն փողի թալակ են ու խաբեություններ» (Kom(m)unist, 1925, № 124, 3):

Գ. Արթնասարից սկիզբ առնող ծեսի հիշողությունները մեր օրերում: 2023 թ. ապրիլ ամսին՝ մեր դաշտային արշավի ժամանակ, Արթնասարի հետ կապված նմանատիպ պատմություն գրառեցինք նաև բանանցեցի բանասաց Մարտիրոս Չալումյանից, ով պատմությունը լսել էր իր համագյուղացի Կարապետ Բաբայանից (ծնվ. 1924) մինչև բռնագաղթը. «Մըր տերտերնին էն վախտը, Արթննս սարի կըլլին մատուռ կա քանդված, վըր ներքի դոլիցը պըրցըրննսնս վիրի դոլը, հինգ ժամվա ճամբայա, քնցել են ըտեղից քարըր պիրել, վըր քըցէն կետը, վըր թոռ կն: Ուրենը մի տարի, վըր տերտերը քնցնձ ա ըլլում, վըր էլի Արթննսսարից քար պիրի, վըր քըցի կետը թոռ կա, վըր դաշտըրը, պննը ճըրէն, Աստափ, Թափանի դոլըրումը, թուրքըրը տըրնում ըն, թնրսի պըս էտ տարին շատ ա թոռ կնլիս ըլլում, ասում ըն՝ սն քարը տանում ա ընդե կետը քըցի, ավելի շատ տի թոռ կնլ: Ետենեն են

ընգն նում, վըր փըռնըն, քարը ծեռն վըր ոնըն, կարում չեն, փախճում ա: Տն Վազգունց Փառի ոնընք, նըրնս նմին, Ստեփան Վարժապետը, էտ մասին կակրագ կըրել ա: Վերչը, ասմա, տերտերը հնրնոր թըլակա պանիր կերած, նըրան կարանս փըռնըս»⁶:

Դ. Գետը հակառակ վարելու ծեսը: Լինում էին դեպքեր, երբ մարդիկ կեղծ արտասուք էին թափում, որպեսզի արտասուքը տեսնելով՝ երկինքն իրենց ջուր բաշխի: Իսկ շարունակվող անձրևը դադարեցնելու նպատակով քահանայի տանից ավել կամ գոմից ցախավել էին գողանում և վառում գյուղի հարակից բարձր լեռան վրա:

Լինում էին դեպքեր, երբ անձրևը չափազանց երկար էր տեղում և փչացնում ամբողջ տարվա բերքը՝ ավելի մեծ վնասներ հասցնելով, քան կարճատև կարկուտը կամ երաշտը կհասցներ: Այդպիսի ավերիչ անձրևի վկայություն կա «Մշակ»-ում (Mshak, 1912, № 89, 3)⁷: Ուշագրավ վկայություն կա նաև Բաքվում լույս տեսնող «Կոմ(մ)ունիստ» թերթում (Kom(m)unist, 1921, № 287, 4):

Ցավոք, չկա բացատրություն, թե, ըստ գյուղացիների, ինչպես էր այրվող ավելն ազդելու հորդ անձրևի վրա: Հավանաբար այստեղ գործ ունենք քրիստոնեական և հեթանոսական հավատալիքների ժողովրդական համադրման հետ: Կային այլ միջոցներ ևս: Անձրև բերելու նպատակով կանայք տղամարդու շոր էին հագնում, լծվում կամին և գետի հունը հակառակ ուղղությամբ վարում:

Ս. Հարությունյանը գրում է, որ «Ամպրոպի

6 Բանասաց՝ Մարտիրոս Չալումյան, ծնվ. 1958 թ. Գարդմանի Բանանց գյուղում, ապրում է ՀՀ Նոր գյուղ բնակավայրում, նյութը գրի ենք առել 2023 թ., Նոր գյուղում:

7 «...երեկոյան ժամը 5 1/2-ին Ներքին-Շէնում ու մտակայ գիղերում տեղի ունեցաւ սաստիկ, անձրևախառն փոթորիկ, որը տևեց մինչև միս երեկոյան ժամը 6-ը»:

աստծո կողմից օձին (վիշապ) հաղթելուց հետո ջուր է հորդում (անձրև է գալիս), օձը (վիշապ) թաքնվում է երկրային ջրերում» (Harutyunyan, 2000, 185): Առասպելաբանությունից հայտնի է, որ վիշապին բնորոշ է ջրերի ակերը փակելու սովորությունը: Քանի որ, ինչպես նշված է Ս. Հարությունյանի «Հայ առասպելաբանություն» աշխատության մեջ, վիշապը թաքնվում է երկրային ջրերի մեջ, ապա կարելի է ենթադրել, որ գետը վարելու արարողակարգը վիշապի դեմ մղվող կռիվի մի ծես է, որի արդյունքում նա սպանվում է կամ պարտվում և ազատում ջրերի ակեր: Վիշապի հետ կապվող այս հավատալիքն առկա է նաև «Մասնա ծոեր» էպոսում, որտեղ Պղնձե քաղաքի արքայադստեր համար Մանասարը կռվում է վիշապի դեմ, և երբ հաղթում է նրան, վերջինս քաղաքի վրա ջուր է թափում (Sasna tsrer, A, 842-844; Sasna tsrer, B, 557-558): Այս մասին Մ. Աբեղյանը գրում է, որ «պարտվելով՝ վիշապը կորցնում է վերոհիշյալ բոլոր առասպելական խորհրդանիշները և բացում ջրի ակեր» (Abeghyan, 1975, 73):

Սա տարածված անձրևաբեր ծես է, որի մասին բազմիցս հիշատակում է նաև ազգագրագետ Ե. Լալայանը՝ հավելելով, որ երկու կին եզների փոխարեն լծվում են արորին և սկսում գետի հունին հակառակ քաշել արորը, իսկ երրորդ կինը՝ տղամարդու հագուստով, արորին լծված կանանց հետ վարվում է այնպես, ինչպես հոտաղն է վարվում լծկանների հետ (Lalayan, 1988, 431): Մանուկ Աբեղյանն այս մասին գրում է, որ ծեսն իրացվում էր, եթե կանանց կողմից դրսևորվեր տղամարդկային հատկանիշներ՝ «տղամարդկանց արտաքին հատկանիշներն ու զբաղմունքն ընդօրինակելը (փափախ դնելն ու տղամարդու հագուստ կրելը... գետի ընթացքին հակառակ վարելը, եզներին որպես հոտաղ քշելն ու աղմուկով հայհոյելը)» (Abeghyan, 1975, 77):

Ազգագրագետի հաղորդած մեկ այլ պատումի համաձայն՝ ոտաբորբիկ կանայք աղաղակով ներխուժել են եկեղեցի, լացել, արցունք թափել, որպեսզի Աստված խղճա իրենց և անձրև տա (Abeghyan, 1975, 77):

Այս ծեսը շատ երկար է կենցաղավարել գարդմանահայության շրջանում: Դրա մասին է վկայում Ե. Լալայանի ու Աղվանյանցի գրառումներից մտ չորս տասնամյակ անց՝ 1925 թ. «Կոմ(մ)ունիստ» թերթում տպագրված հաղորդումը «Գառնակեր գյուղում վաղուց մնացած այսպիսի մի սովորություն կա, վոր յերբ յերկար ժամանակ անձրև չի լինում, գյուղի պատավ կանայք հավաքվում են ու գնում գետը, արորով վարում: Մայիսի 8-ին ել եղ ելի նույնն արին, բայց, ավաղ, անձրև չթափվեց» (Kom(m)unist, 1925, № 112, 3):

Նույն թերթի հաջորդ համարներում հանդիպում ենք անձրևի սակավության պատճառով նմանատիպ ծեսի իրականացման: Թերթը գրում է, որ արդեն երկու տարի Գանձակի գավառը լուրջ վնասներ է կրում երաշտից. «Շվարած գյուղացիությունը սկսել է նախապաշարումների յետևից ընկնել. ամսույս 10-ին յերեք կին, ձեռնափայտը արոր շինելով, սկսել են գետը վարել և աղացած ցորենը ջրում ցանել, վոր անձրև գա, սակայն աստվածը անգոր ե մի բան անելու» (Kom(m)unist, 1925, № 115, 3):

Ցասման խաչեր

Քարի հետ կապված անձրևաբեր ծեսերը միայն վերը նշվածով չեն սահմանափակվում: Վերոհիշյալ բանասաց Մ. Չալումյանի պատմածներից ամենաաուշագրավը, թերևս, կույս աղջիկների՝ խաչքարերի վրա դույլերով ջուր լցնելու և անձրև ակնկալելու պատմությունն է, որն ինքը լսել է մինչև բռնագաղթը իր համագյուղացի Մանի Ջաղեթյանից. «Էն վախտ ազափ ըխճըկըքը, եթա թոռ կնվիս չի ըլել, վեդրոննըրով քնվիս են ըլել նխապորի ճուրը վըր ունիլիս, պիրիլիս լըցնիլիս խաչքարըրի վըրն, վըր թոռ կն»:

Այս ծեսը հիշեցնում է ցասման խաչերի հետ կապված հավատալիքների մասին, որոնց հայ բանագիտության մեջ առաջին անգամ անդրադարձել է Գարեգին Սրվանձտյանցը (Sruandzteants, 1874, 113-115): Ավելի ուշ ցասման խաչերի մասին կարդում ենք «Ազգագրական հանդեսում» (Journal of Ethnography, 1903, 201): Չնայած Գարդմանը լավ ուսումնասիրած հուշարձանագետ Մամվել Կարպետյանը գրում է, որ ցասման խաչեր պահպանվել են, օրինակ, Խլաթ գավառում⁸ և Գարդմանում, չի հիշատակում այդպիսի գոնե մեկ նմուշ, այնուամենայնիվ, Ենթադրելի է, որ նախկինում եղել են նման խաչեր, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Չալումյանը իր պատմությունը լսել է անցյալ դարի 70–80-ական թթ. արդեն տարեց Մանի Ջաղեթյանից, որը, հնարավոր է, 1800-ականների ծնունդ է եղել:

Կաթսայի տակը լիզելու և կատակ-հարսանիքի ծեսը

Անձրևաբեր ծեսի հետաքրքիր տարբերակ է կաթսայի տակը լիզելու եղանակով անձրև հայցելը: Ըստ ժողովրդական հավատալիքների՝ այն երեխան, ով լիզում էր կաթսայի (հիմնականում՝ մածունի) տակը, նրա հարսանիքի օրը կամ ձյուն էր գալիս, կամ՝ անձրև՝ եղանակին համապատասխան: Այդ հավատալիքը կենցաղավարում էր նաև Գարդմանում, ավելին, մինչ օրս էլ այն շատ տարածված է գարդմանահայերի շրջանում: Երբ որևէ մեկի հարսանիքի օրը անձրև կամ ձյուն է տեղում, տարեց-

8 https://www.facebook.com/berdagh/posts/1211056705745991?ref=embed_post

ներն ասում են. «Շան փրսա տննունս տոն (կամ՝ շան հարսը տննունս տոն), քորփն վրխտին հնլբնթ դրգանի տակը լնոգ ես տըվըլ»⁹: Ահա այդ հավատալիքը ժամանակի ընթացքում փոխվել ու դարձել է ծես: Ամռան տապերին, երբ երկար ժամանակ անձրև չի գալիս, ինչ-որ մի փոքր երեխայի կարգադրում են, որ կաթսայի տակը լիզի: Մարդիկ, սնահավատությամբ կարևորություն տալով, փոփոխում են այն՝ դարձնելով հստակ պրոծե ունեցող ծես: Քանի որ, ըստ հավատալիքների, տեղումը պետք է լիներ կաթսայի տակը լիզողների հարսանիքի օրը, լինում էին դեպքեր, երբ նրանց կատակ-հարսանիքն էին կազմակերպում, որպեսզի «թողը» (անձրևը) հավատա (Բանասաց՝ Վարսենիկ Չիլինգարյան):

Նուրի, ճոլի, չոլի

Հայաստանի ազգագրական գրեթե բոլոր շրջաններում հայտնի Նուրինի ծեսն ու դրան ուղեկցող բանահյուսական տեքստերը տարածված էին նաև Գարդմանում, որտեղ առավել հայտնի էր «ճոլի» անվամբ, ինչպես Լեռնային Արցախում, Մյուսիքում և Տավուշում: «Նուրին» անունով միայն մեկ օրինակ մեզ հաջողվեց գրանցել 2023 թ. մայիս ամսին Արեգունի գյուղում՝ Նուգգեր և Շահումյան գյուղերից բռնագաղթած բանասացներից: Ըստ վերջիններիս հաղորդած նյութի՝ երաշտը մեղմելու նպատակով յոթ տարբեր տներից մեկական հոգի եկել է, հետը մի կտոր ցան բերել, որով կրակ է վառել, երգելով գյուղում ման եկել, անուշեղեն բաժանել, որպեսզի անձրև գա: Բանասաց Ռիմա Գյուլումյանը¹⁰ պատմեց, որ շրջելու ընթացքում իրենք հատուկ տիկիների են պատրաստել ու օդում թափահարելով՝ երգել.

«Նուրի նուրին եկել ա,
Արջահուրին եկել ա,
Մի կըտոր հաց պիրեք
Թաթին տըրեք,
Մի ծու պիրեք վարսը քըցեցեք»¹¹:

Նուրինի ծեսի մասին հիշատակություն կա նաև Լուսիկ Աղամյանի «Չարդախլու» գրքում. «Կանայք փայտից «մարդ» էին սարքում, ցնցոտիներ հագնում և տալիս երեխաների ձեռքը: Երեխաները բակից բակ էին անցնում՝ երգելով.

Նուրի-Նուրին եկել ա,
Աշտա հուրին եկել ա,
Ձու տվեք՝ թաթին դնենք,
Յուղ տվեք՝ պորտը քսենք:

Տանտերը պետք է որևէ բան տար ու ջուր լցներ Նուրիի ու երեխաների վրա:

Ով, ով զարմանք, պատահականությամբ, ամպեր էին բարձրանում, որոտ ու կայծակ էր լսվում, անձրև էր տեղում, ջրում դաշտ ու արտ, բացվում, բուրում էին ծաղիկները, ու մարդիկ հավատում էին այդ արարողությանը» (Aghamyan, 2004, 620):

Մյուս տարբերակներն հայտնի են «ճոլի» անունով: Որոշ հետազոտողներ ճոլին նույնացրել են Նուրիի հետ: Բանահավաք Կոնստանդին Մելիք-Շահնագարյանն այն համարում է երաշտ տարիներին աստծո գույթը շարժելու համար կատարվող երգ (Tmblachi Khachan, 1908, 67): Իսկ Գրիգոր Ղափանցյանը կարծում է, որ այն ջրի աստվածության հնագույն պաշտամունքի մնացուկ է Ղարաբաղի շրջանում (Soviet literature, 1940, 124-135): Հետաքրքրական է «ճոլի» անվան բացատրությունը, որը հաճախ ստուգաբանվում է «չոլի» ձևով, այսինքն՝ չոլ, դաշտ իմաստով: Կարելի է եզրակացնել, որ մարդիկ նկատի ունեն չոլում՝ դաշտում, տան սահմաններից դուրս կատարվող գործողություն, ծես: Այդ ծեսը երկրամասում այնքան հայտնի ու տարածված է եղել, որ դեռևս խորհրդային կարգերի նախնական շրջանում ժամանակի մամուլը քննադատում էր նման երևույթները. «Շամխորի գավառի Գառնակեր գյուղի պատավ կանայք գյուղի հավատացյալներից մատաղ են հավաքում, վոր աստված տեսնի ու առատ անձրև թափի: Մատաղն ել արին, իրենք ել կերան, կշտացան, բայց աստված անձրև չթափեց» (Kom(m)unist, 1925, № 119, 3):

Մատաղ հավաքելու այս դեպքը նման է «Նուրի-նուրի» ծեսին կամ, ինչպես Գարդման-Արցախում են ասում, «ճոլի»-ին: Փիփից բռնագաղթած և Փամբակում ապրող Օվան դային (Հովհաննես Կոստանդյան) պատմեց այդ ծեսի մասի. «Ճիրի-ճիրի ընիլիս են ըլել, պանն են վըր ընիլիս ըլել, ըտիլի-մըտիլի էլի, մղակ-մղակ, ով վըր պակաս ա ըլել, տարըլ ըն մի էրկու խնձիր տվըլ, մի էրկու կանփըտ տըվըլ, պանն, հու ասըլ Աստված կանչի թողը յետ ունի» :

Ե. Լալայանը Համբարձման տոնը նկարագրելիս անդրադառնում է այս ծեսին, բայց, ի տարբերություն Օվան դայու պատմած տարբերակի, այնտեղ տնետոն շրջողները ոչ թե ինչ-որ բան են բաժանում, այլ՝ ստանում: Նկատենք նաև, որ Օվան դայու պատմությունը կարծես լրացում-ապացույցը լինի Կ. Մելիք-Շահնագարյանի՝ վերը բերված պնդմանը:

Առավել հետաքրքրական է, որ հիշյալ թերթը դատապարտում է կատարվածը և գրում, որ պետք է վերջ տրվեն նման երևույթներին: Կարելի է ենթա-

9 Բանասաց՝ Վարսենիկ Չիլինգարյան, ծնվ. 1965 թ. Գարդմանի Ղոթյուլ գյուղում, ապրում է ՀՀ Փամբակ գյուղում: Նյութերը գրի են առնվել 2019 թ. Փամբակ գյուղում:
10 Բանասաց՝ Ռիմա Գյուլումյան, ծնվ. 1959 թ. Շահումյան գյուղում, 1988 թ.-ից ապրում է Վարդենիսի շրջանի Արեգունի գյուղում: Նյութը գրի ենք առել 2023 թ., Արեգունի գյուղում:
11 Բանասաց՝ Մու Հովհաննիսյան, ծնվ. 1955 թ. Քյամանդիր գյուղում, 1988 թ.-ից ապրում է Վարդենիսի շրջանի Արեգունի գյուղում: Նյութը գրի ենք առել Արեգունի գյուղում:

դրել, որ խորհրդային շրջանում այս և նմանօրինակ ծեսերը ճշմարտորեն ու վերացան գործող իշխանությունների կողմից, որովհետև «...շրջանի ու գյուղերի բուլշևիկ ղեկավարներից շատերը ժողովրդին արգելում էին կատարել իրենց դարավոր ծիսական արարողությունները եկեղեցում կամ տերտերի միջոցով» (Ghahramanyan, 2002, 137): Այս հանգամանքով կարելի է պայմանավորել նաև խորհրդային ավելի ուշ շրջանում ծեսերի իրացման նվազումը, իսկ հետագայում՝ իսպառ վերացումը:

Կարկտախափան ծեսեր

Անձրևաբեր, անձրևախափան ծեսերին գուգահեռ Գարդմանում բավական լայն կենցաղավարություն են ունեցել նաև կարկտախափան ծեսերը, որոնք նույնպես պայմանավորված էին մթնոլորտային անբարենպաստ տեղումներով: Այդ ծեսերից մի քանիսն այսօր էլ կենցաղավարում են, իսկ մեծ մասն արդեն մոռացության է մատնվում, ինչպես, օրինակ, ստորև ներկայացվող «Գնդիկ խաչ»-ը:

Ա. Կարկտախափան «Գնդիկ խաչ»․ Փիփ գյուղից Չարեքավանք տանող ճանապարհի վրա եղել է մի խաչ-սրբատեղի, որտեղ մարդիկ ուխտի են գնացել ու մոմ վառել: Բացի այդ, երբ կարկուտի ամպեր են կուտակվել, և, ինչպես տեղացիներն են ասում, «կարկուտի չանգը գնդը կալըլ ա», մարդիկ գնացել են «Գնդիկ խաչ»՝ ուխտի, գոհաբերություն (մատաղ) արել, որպեսզի սուրբն իրենց ցանքատարածությունները պաշտպանի ենթադրյալ կարկուտից՝ հեռացնելով կարկտային ամպերը կամ անձրևի վերածելով դրանք. «Մըր վըխտումն անթեն քնիլիս են ըլել խաչը, մոմ վառըլ, կըշտին քեփ արըլ, մատաղ արըլ հու եկել» (բանասաց՝ Արշավիր Գյուլումյան): Կարկտախափան կամ «կըրկըտըկըտոր» ծեսերը մեծ տարածում են ունեցել Գարդմանում, որոնց մի մասը պահպանվել է նաև այսօր՝ բռնագաղթից ավելի քան երեք տասնամյակ հետո:

Փամբակում պատմում են կարկտախափան ծեսի մի հետաքրքիր տարբերակի մասին. «Կարկուտը վըր կնիլիս ա ըլել, էնա մի հափուտ հըվաքըլ ըն, պիրել վըրհատ արըլ, կարկուտը ճիւր տաննան, կարկուտը ճիւր տաննան, կարկուտը ճիւր տաննան, հու, դե չգիտեն, վըրթըվերի կընանիքն ին վեղրեն վըր ունում ասում Աստված ջան էս էլ քու փայ ճիւրը, էս էլ քու փայ ճ իւրը, թա հըլը մըրթատըր: Կարկուտի վախտը ճիւրը լըցնում ըս, շըպրտում ասում Աստված ջան էս էլ քու փայը» :

Ավելին, բանասացը հավելեց նաև, որ ինքը մինչ օրս էլ հաճախ դիմում է ծեսի գործությանը. «Մին-մին միհի էլ ես էլ եմ չաշկըն լըսում, ճիւրը շըպըրտում, ասում Աստված ջան, էս քու փայը» (բանասաց՝ Ռայա Դաշյան) :

Կարկտախափան մեկ այլ ծես ևս գոյություն ունի. երբ երկինքը թխպում էր, եկեղեցու զանգերը

դողանջում էին, բնակիչները վառում էին Ավագ ուրբաթ օրվանից մնացած մոմը, տան կենցաղային իրերը դուրս հանում, գետնի վրա շամփուրներ ցցում և մի կարկուտը չորս մասի բաժանում, որպեսզի տեղումները դադարեն: Արտերը փրկելու նպատակով նրանք Զատիկի տոնից մինչև Եղիա մարգարեի տոնը բոլոր երկուշաբթի օրերը կիրակիի պես են պահում՝ մատաղներ անում, բաժանում ամենքին, իսկ Եղիա մարգարեի տոնին համընդհանուր «հասարակաց» մատաղ են անում (Lalayan 1988, 432): Արեգունի գյուղում բանասաց Սոս Հովհաննիսյանը պատմեց, որ կարկուտը դադարեցնելու նպատակով իրենք Նուզգեր գյուղում կացինը դնում էին դրսում հակառակ՝ սուր կողմը դեպի երկինք, որպեսզի կարկուտը փշուր-փշուր լինի:

Կացնի գործոնով պայմանավորված՝ կարկտախափան ծես հիշատակեց նաև Ռայա Դաշյանը. «Վըր կարկուտ ա եկել, կացնի քնիլավը կարկուտը կըտրատըլ ընք, մըթանն թա վըր հավիլի, թոն տաննան» (բանասաց՝ Ռայա Դաշյան):

Այս ծեսի ժամանակ աղի օգտագործումը ինքնանպատակ չէ, քանի որ հնուց այն հայտնի է եղել որպես ձյունը, սառույցը հալեցնող միջոց: Մարդիկ մտածում էին, որ աղ շաղ տալով՝ կարկուտը նույնպես կհալչի և անձրև կդառնա:

Բ. Փոքր երեխային դուրս հանելու ծեսը: Կարկտախափան և անձրևաբեր ծեսի այլ՝ գուցե ավելի զավեշտալի տարբերակ կար, որին նույնպես ականատես ենք եղել: Կարկուտի ժամանակ տան ամենափոքր անդամը՝ հիմնականում երեխան, կանգնում էր մուտքի դռան շեմին՝ դեմքով դեպի ներս, մեջքով դեպի դուրս, հետո կռանում, բացում հետույքը, որպեսզի կարկուտը խղճա նրան, չցանկանա ցավեցնել և փոխվի անձրևի:

Մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող ազգագրական շրջանում հատուկ մարդիկ են եղել՝ անձրևաբեր և կարկտախափան ծեսեր իրականացնող: Բանի որ քիչ չեն եղել դեպքերը, երբ ուժգին կարկուտը ամբողջովին ոչնչացրել է տարվա բերքը, մարդիկ սկսել են երկյուղել ծես իրականացնողներից՝ մտածելով, որ, եթե հանկարծ ինչ-որ բան նրանց ուզածով չանեն, կարկտագիր անողը գյուղի ամբողջ կարկուտն իրենց այգու վրա կթափի:

Գ. Բանանցեցի գրբաց Ակուփի ծեսերը: Կարկտախափան ծեսի լավագույն կատարողներից է եղել Բանանց գյուղի գրբաց Ակուփը (Հակոբ): Նա հայտնի էր ամբողջ գավառում, հեռավոր շրջաններից անգամ նրա մոտ էին գալիս այդ խնդրանքով: Համբարձման հաջորդ օրը մատաղների հետ մորթում էին նաև մի այլոջ, պարտադիր չայ, որի արյունով գրբացը թղթին գրում էր. «Մեծ և [գ]երաշնորհ Տեանն մեր տերն Յիսուս Քրիստոս յորժամ երթայր յերուսաղեմ, հարցին ցնա աշակերտքն. «ինչ արասցուք, յորժամ գայ անպ կարկուտից»: Պատասխանի

ետ նոցա տերն մեր Յիսուս Քրիստոս. «ասացեք Առասի-Մառասի դեժ-դեժ» (Lalayan, 1988, 439): Ապա այս թուղթը ոլորելով՝ մի փայտի արանքում է դնում և տանում դնում արտի մի բարձր տեղում:

Եզրակացություններ

Բանահյուսական նյութի քննության արդյունքում եզրակացնում ենք, որ Գարդմանի գյուղերի մեծ մասը, ի սկզբանե կառուցված լինելով նախալեռնային ու լեռնային հատվածներում, մշտապես զգացել է ոռոգման ջրի պակասը, որը, ժամանակի ընթացքում արմատանալով, մարդկանց ստիպել է դիմել ամենատարբեր հնարքների ու սնահավատությունների, որոնց արդյունքում էլ ստեղծվել և մեզ են հասել հնայական ծեսեր, աղոթքներ, անեծքներ, օրհնանքներ և այլն:

Անկարող լինելով հաղթահարել բնության հարուցած դժվարություններն ու լուծել ոռոգման խնդիրը՝ մարդիկ սկսել են ջուր խնդրել «երկնքից», գյուղի քահանայից, ծառից, քարից կամ ժայռից: Այդ ծեսերը և ծեսերն ուղեկցող հնայախոսությունները

բավական տարբերվում են Հայկական լեռնաշխարհի մյուս գավառներում ստեղծված նմանատիպ նյութից՝ բացառությամբ Լեռնային Արցախի բանահյուսության, քանի որ թե՛ Դաշտային (Հյուսիսային) և թե՛ Լեռնային Արցախը սնվում են մեկ ընդհանուր ժողովրդական ճյուղից:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երկրագործության համար ամենակարևոր պայմանի՝ ջրի դժվարիասանելիությունը ժամանակի ընթացքում էական ազդեցություն է գործել մարդկանց մտածելակերպի, խառնվածքի և առօրյա-խոսակցական բառապաշարի վրա, որի արդյունքում ձևավորվել են բանահյուսական բազմաթիվ նմուշներ: Դրանցից առաձին հմայք ունեն և ուշադրության են արժանի պատմական կարևորագույն անցքերի տեղական «լամբագրումները»: Այդպիսի եզակի նմուշ է, օրինակ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդած և Մուրացանի կողմից գեղարվեստականացված, մեր գրառած նյութը 10-րդ դարի հայ իշխան Սահակ Սևադայի պատմության ժողովրդականացման վերաբերյալ:

Հավելված 1. Բանասացների ցանկ

Անուն ազգանուն	Մասնագիտությունը	Ծննդյան վայրը, թվականը	Որտեղ է վերաբնակվել	Գրառման վայրը, տարեթիվը
Արշավիր Գյուլումյան	Շինարար	Փիփ, Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1961, խորհրդային Ադրբեջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023
Վարսենիկ Զիլինգարյան	Տնային տնտեսուհի	Ղոթոյլ (Ջագլիկ), Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1965, խորհրդային Ադրբեջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023
Մարտիրոս Զալումյան	Շինարար, քանդակագործ	Բանանց, Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1958, խորհրդային Ադրբեջան	Ալվանք (Մեղրի), Նոր Վերինշեն (Քարվաճառ), Նոր գյուղ (Աբովյան)	Նոր գյուղ, ՀՀ Աբովյանի շրջան, 2023
Հայկազ Մամիկոնյան	Մանկավարժ	Փիփ (Ջագլիկ), Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1946, խորհրդային Ադրբեջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023
Հայկանուշ Պողոսյան	Տնային տնտեսուհի	Փիփ (Ջագլիկ), Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1936, խորհրդային Ադրբեջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2016
Ռայա Դաշյան	Դաստիարակ	Փիփ (Ջագլիկ), Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1940, խորհրդային Ադրբեջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023
Սոս Հովհաննիսյան	Մանկավարժ	Քյամանդիր, Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1955-2024 խորհրդային Ադրբեջան	Արեգունի, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Արեգուն, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023
Հովհաննես Կոստանդյան	Անտառապահ	Փիփ (Ջագլիկ), Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, 1930, խորհրդային Ադրբեջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Փամբակ, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023
Ռինա Գյուլումյան	Տնային տնտեսուհի	Շահումյան, Քարհատի (Դաշքեսան) շրջան, խորհրդային Ադրբեջան, 1959	Արեգունի, ՀՀ Վարդենիսի շրջան	Արեգուն, ՀՀ Վարդենիսի շրջան, 2023

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Abeghyan, M. Kh. (1975). *Complete collection of works* (vol. 7). Institute of Literature Named After Manuk Abeghyan. USSR Academy of Sciences (in Armenian).
- Adonts, N. G. (1987). *Armenia in the era of Justinian. Hayastan* (in Armenian).
- Alishan, Gh. (1855). *Bulletin of the Great Armenians*. Venice, St. Lazar (in Armenian).
- Aghamyan, L. A. (2004). *Chardzkhlu. Zangak-97* (in Armenian).
- A. Nazinyan, & V. Svazlyan (1998), *Armenian Folk Tales* (S. Abrahamyan, Ed.), (vol. 6). IAE, RA NAS (in Armenian).
- Barkhutareants, M. (1999). *The country of Aghvan and neighbors. Artsakh. Gandzasar* (in Armenian).
- Bunyatov, Z. M. (1964). *Albanica III. About localization of Gardman region*. Herald of Academy of Sciences of Azerbaijan SSR, 4, 87-91 (in Russian).
- Davrizhetsi, A. (1988). *History*. Sovetakan grogh (in Armenian).
- Gandzaketsi, K. (1982). *Armenian history*, Sovetakan grogh (in Armenian).
- Galchyan, R. (2022). *The 2600-year history of the borders of Armenia*. Zangak (in Armenian).
- Ghahramanyan, K. H. (2002). *Book of Family*. Tigran Mets (in Armenian).
- Harutyunyan, S.B. (2000). *Armenian Mythology*. Beirut, Vahe Setean print (in Armenian).
- Intchitchiean, Gh (1822). *Signature of an old Armenian. According to the ancient and Middle centuries named chronologically. From the books of our ancestors and others. Mets Hayk*. Venice, St. Lazar (in Armenian).
- Jalaleants, S. (1842). *Journey to Greater Armenia* (part A.) Tpghis (in Armenian).
- Kaghankatvestsi, M. (1969). *History of Aghvanats world. Hayastan* (in Armenian).
- Karapetyan, S.G. (2004). *Northern Artsakh*. Gitutyun (in Armenian).
- Karapetyan, S. G. (2019). *History of Armenia, 5, Mrakavank*. Foundation for the Study of Armenian Architecture (in Armenian).
- Kom(m)unist (1921). *Editorial articles*, № 287, 3; 1925 № 75, 3; № 112, 3; № 115, 3; № 119, 3; № 126, 3; № 130, 3; № 238, 3 (in Armenian).
- Hakobyan, T. (1984). *Historical Geography of Armenia, Outlines*. YSU (in Armenian).
- Lalayan, Y. (1988). *Stories* (vol. 2). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Mshak (1912, 28 april). *Editorial article*, 89, 3 (in Armenian).
- Raffi (1987). *Collection of Articles*, 9. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Sargsyan, S. (1996). *Artsakh. Historical Geographical Adjustments*. Hay Edit (in Armenian).
- Sasna Tsrer. (1936). A (Edited by: M. Kh. Abeghyan and K. A. Melik-Ohanjanyan). Pethrat (in Armenian).
- Sasna Tsrer. (1951). B (Edited by: M. Kh. Abeghyan and K. A. Melik-Ohanjanyan). Haypethrat (in Armenian).
- Soviet Literature. (1940). 6, pp. 124-135 (in Armenian).
- Sruandzteants, G. H. (1874). *Grots and Brots and Davit of Sassoon or Mher's door*. Constantinopolis, E. M. Tntessean print (in Armenian).
- Tmblachi Khachan (Melik Shahnazaryan), K.K. (1908). *Zurna-Tmbla, B, Vagharshapat* (in Armenian).
- Ulubabyan, B. A. (1981). *Episodes of the History of the East Armenia V-VII centuries*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Vardzk. (2021). *Editorial articles*, №15, pp. 29-31; № 16, p. 27 (in Armenian).
- Yohannesean, M. (1970). *The fortresses of Armenia*. Venice, St. Lazar (in Armenian).
- Yeremyan, S.T. (1963). *Armenia according to "Ashkharatsuits"* (An experiment on the modern cartographic basis of the reconstruction of the Armenian map of the 7th century). USSR Academy of Sciences (in Armenian).